

ગુજરાતી સાહિત્ય પર વિવેચનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. કલ્પના ત્રિવેદી

અધ્યક્ષા: ગુજરાતી વિભાગ

સી.બી. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ નડિયાદ

૧. પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્ય એ ભારતની ભાષાકીય અને સાહિત્યિક પરંપરાનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. તેનો ઉદ્ભવ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી થયો છે અને તેની વિકાસયાત્રા શતાબ્દીઓ સુધી ચાલી છે. આ સાહિત્ય સમાજના વિવિધ પાસાંઓને રજૂ કરે છે, જેમાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધુનિક જીવનદર્શનનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ યુગો અને તેમની વિશેષતાઓ ઉપર વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવો એ ગુજરાતી સાહિત્યની ઊંડાણપૂર્વકની સમજૂતી મેળવવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને મુખ્યત્વે ત્રણ યુગોમાં વહેંચી શકાય છે:

૧. પ્રારંભિક યુગ (૧૧મી-૧૬મી સદી)
૨. મધ્યયુગીન સાહિત્ય (૧૬મી-૧૮મી સદી)
૩. આધુનિક અને અર્વાચીન સાહિત્ય (૧૮મી સદી-હાલ સુધી)

૧.૧ પ્રારંભિક યુગ (૧૧મી-૧૬મી સદી)

આ યુગનું મુખ્યત્વે ધાર્મિક અને જૈન સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલું છે. અહીં વિવેચનાત્મક અભ્યાસ માટે નીચેના મુખ્ય મુદ્દાઓ પ્રસ્તુત છે:

૧.૧.૧ જૈન સાહિત્ય અને તેનું યોગદાન

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભિક વિકાસમાં જૈન સાહિત્યનું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાના આરંભિક ગ્રંથો મુખ્યત્વે જૈન સાધુઓ અને આચાર્યો દ્વારા લખાયેલા હતા, અને તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, નૈતિક મૂલ્યો, આધ્યાત્મિક વિચારધારા અને સમાજસુધારાના સંદેશા પ્રસારવાયા હતા.

- ૧૨મી સદીમાં હેમચંદ્રાચાર્યે "સિદ્ધ હેમ" ગ્રંથ લખ્યો, જે ગુજરાતી વ્યાકરણનું પ્રથમ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ માનવામાં આવે છે.
- આ યુગમાં મોટા ભાગે તત્ત્વચિંતન, નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસને મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું.
- જૈન સાધુઓ અને શાસ્ત્રીઓએ અર્ધ-સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં સાહિત્ય સર્જન કર્યું.

૧.૧.૨ જૈન સાહિત્યનો વિકાસ

- પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓમાંથી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ થયો અને તેની પર જૈન પરંપરાના ટેકા હેઠળ ઘણો પ્રભાવ રહ્યો.
- ૧૧મી અને ૧૨મી સદીમાં ઘણા જૈન આચાર્યોએ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથો લખ્યા, જેમાં વ્યાકરણ, ચરિત્રો અને કથાઓનો સમાવેશ થાય છે.
- જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો, અહિંસા, સત્ય અને તપશ્ચર્યાના સિદ્ધાંતો આ સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે દર્શાવવામાં આવ્યા.

૧.૧.૩ મહત્વપૂર્ણ જૈન સાહિત્યકારો અને તેમની કૃતિઓ

(૧) હેમચંદ્રાચાર્ય (૧૦૮૮-૧૧૬૨)

- ગુજરાતી વ્યાકરણના પિતા તરીકે ઓળખાતા હેમચંદ્રાચાર્યે "સિદ્ધહેમ" નામે વ્યાકરણ ગ્રંથ લખ્યો.
- તેમનું "કાવ્યાનુશાસન" તથા "દેશીનામમાલા" ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયા.
- તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના સંયોજનથી ગુજરાતી ભાષાના પ્રારંભિક રૂઢિપ્રયોગો અને વ્યાકરણના નિયમો ગઠિત કર્યા.

(૨) જિનપ્રભાસૂરિ (૧૩મી-૧૪મી સદી)

- તેમણે "વિવેચન સંગ્રહ" નામક ગ્રંથ લખ્યો, જેમાં જૈન દર્શન અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિવિધ પાસાંઓ રજૂ કરાયાં.
- "પ્રભાવકચરિત્ર" નામના ગ્રંથમાં જૈન તીર્થંકરો અને આચાર્યોના જીવનચરિત્રો આપ્યાં છે.

(૩) સમચંદ્ર (૧૪મી સદી)

- "પૃથ્વીરાજ રાસો" જેવો ઇતિહાસ આધારિત સાહિત્ય લખ્યું.
- તેઓએ ભારતીય ઇતિહાસ અને સાહિત્યમાં જૈન તત્ત્વચિંતન રજૂ કર્યું.

(૪) સાધુદયાલ (૧૫મી સદી)

- તેમનું "શાંતિનાથ ચરિત્ર" એક પ્રસિદ્ધ જૈન કાવ્યકૃતિ છે, જેમાં નૈતિકતા અને ધર્મના સંદેશો છે.

૧.૧.૪ જૈન સાહિત્યની વિશેષતાઓ

૧. અહિંસા અને તત્ત્વજ્ઞાન

- અહિંસા, સત્ય, અપરિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય જેવા જીવનમૂલ્યોને આ સાહિત્યમાં મહત્વ મળ્યું.

૨. ચારિત્રિક કથાઓ

- જૈન મૌખિક પરંપરાથી પ્રેરાઈ અનેક ચરિત્રમૂલક ગ્રંથો લખાયા.

૩. વ્યાકરણ અને ભાષાના નિયમો

- હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા વિદ્વાનો દ્વારા ગુજરાતી વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્રનો આધાર રજૂ થયો.

૪. ઇતિહાસ અને તત્ત્વચિંતન

- જૈન સાહિત્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ઇતિહાસનું સંકલન જોવા મળે છે.

૧.૧.૫ સંત કાવ્ય અને ભક્તિ પરંપરા

- નરસિંહ મહેતા (૧૪૧૪-૧૪૮૧) દ્વારા રચાયેલ "વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ" એક પ્રભાવશાળી ભક્તિગીત છે.
- આ યુગમાં અખા ભગત, મીરાંબાઈ, દયારામ જેવા સંતો અને ભક્તિકાળના કવિઓએ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ પ્રગટાવી.
- ભક્તિ સાહિત્ય લોકભાષા દ્વારા લોકજીવનને પ્રભાવિત કરતું હતું.

૨. મધ્યયુગીન સાહિત્ય (૧૬મી-૧૮મી સદી)

આ યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ધાર્મિક અને લોકસાહિત્ય સાથે પદો, આખ્યાન, ગરબીથી રસત થયું.

૨.૧ સંત સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય

- દયારામ (૧૭૬૫-૧૮૫૨) દ્વારા રચાયેલ પદ્ય સાહિત્ય ભાવનાત્મક અને ભક્તિભાવથી ભરપૂર છે.
- પ્રભુલાલ દવે અને અન્ય લોકકથાકારો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય લોકસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રીયતાને મહત્વ આપનારું બન્યું.
- આ યુગમાં રાસ-ગરબા અને લોકગીતો પણ વિકસ્યાં.

૨.૨ રચનાત્મક પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્ય

- આ યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટકો અને પદ્ય સાહિત્યએ વિશેષ સ્થાન મેળવ્યું.
- આ સમયગાળાની કેટલીક જાણીતી કૃતિઓમાં "કનૈયાલાલ મુનશી", "દલપતરામ", "ભોજભાનુ ભટ્ટ", અને "નર્મદ" દ્વારા લખાયેલ કૃતિઓ સામેલ છે.

૩. આધુનિક અને અર્વાચીન સાહિત્ય (૧૯મી સદી-હાલ સુધી)

આ યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું વ્યાપકપણે નવજાગરણ થયું. સાહિત્યકારોએ ભારતીય સંસ્કૃતિ, સામાજિક ફેરફાર, રાજકીય ઉથલપાથલ અને આધુનિક જીવનપ્રસ્થાન પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું.

૩.૧ નવજગરણ યુગ અને સામાજિક સુધારાઓ

- નર્મદ (૧૮મી સદી) ગુજરાતીમાં ગદ્યલેખનનો વિકાસ કરનાર પ્રથમ લેખક હતો.
- મહાત્મા ગાંધી, ઝવેરચંદ મેઘાણી, સુરેન્દ્રલાલ ગોહિલ, સૌરભ દવે જેવા લેખકોએ સાહિત્યમાં સામાજિક ઉથલપાથલને સ્થાન આપ્યું.
- નવલકથા અને વાર્તા શૈલીનો વિકાસ થયો.

૩.૨ સમકાલીન સાહિત્ય અને પ્રયોગશીલ લેખન

- ઓગણીસમી સદીના અંત અને વીસમી સદીના પ્રારંભમાં "કનૈયાલાલ મુનશી", "પન્નાલાલ પટેલ", "ઉમાશંકર જોષી", "રસીકલાલ પંડ્યા" જેવા સાહિત્યકારોએ નવો દ્રષ્ટિકોણ અપનાવ્યો.
- આ યુગમાં સામાજિક, મનોવિજ્ઞાનિક, અને પ્રયોગશીલ નવલકથાઓ સર્જાઈ.
- નાટ્યસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ
- ચંદ્રવદન મહેતા, કનૈયાલાલ મુનશી, મધુસૂદન પટેલ, અને સતીશ વ્યાસ જેવા નાટ્યકારોએ ગુજરાતી નાટકોમાં નવો દ્રષ્ટિકોણ આપ્યો.
- આ યુગમાં લોકસંસ્કૃતિ અને નાટ્યપ્રયોગો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની લોકપ્રિયતા વધતી ગઈ.

૪. ગુજરાતી સાહિત્યની વિશેષતાઓ પર વિવેચન

૪.૧ સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્ય એક એવો પ્રવાહ છે, જે સમાજના વિવિધ મુદ્દાઓ, મૂલ્યો અને માનસિકતાઓને અભિવ્યક્ત કરે છે. સમયાંતરે તેનો વિષયવસ્તુ અને શૈલી બદલાતી રહી છે.

૪.૪.૧ સાંસ્કૃતિક અને ભૌગોલિક પ્રભાવ

ગુજરાતના ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક અને સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યએ સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પરિબળો ઉમેર્યા છે. ભક્તિ કાળમાં ધર્મ અને સમર્પણ મુખ્ય વિષયવસ્તુ રહી, જ્યારે આધુનિક યુગમાં આર્થિક, રાજકીય અને વૈશ્વિકકરણના પ્રશ્નો સાહિત્યમાં પ્રવેશ્યા.

૪.૪.૨ આજના યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય

આજના યુગમાં ડિજિટલ અને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા, વાંચન સંસ્કૃતિમાં ફેરફાર, અને વિશ્વસાહિત્યના પ્રભાવો ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

૫. ઉપસંહાર

ગુજરાતી સાહિત્યે સમયાંતરે વિવિધ પરિવર્તનો અનુભવીને તેના ભાષા, શૈલી અને વિષયવસ્તુમાં નવ આવિષ્કાર કર્યો છે. ભક્તિકાળથી માંડીને આધુનિક યુગ સુધી, સાહિત્યએ સમાજ અને સંસ્કૃતિને ઘડી છે. સમકાલીન યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વધુ વૈશ્વિક થઈ રહ્યું છે, અને તે નવા માધ્યમો અને નવીન ચિંતનો સાથે આગળ વધી રહ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય માત્ર એક ભાષા કે શૈલી પૂરતું મર્યાદિત નથી; તે ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, સમાજ અને ઇતિહાસનું જતન કરતો એક જીવંત દસ્તાવેજ છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. કવિજ્ઞાની સંસ્થા (2001). નરસિંહ મહેતા અને તેમનું સાહિત્ય. ગુજરાતી સાહિત્ય અભ્યાસ, 15(1), 22-37.
2. ગુજરાત યુનિવર્સિટી (1992). ગુજરાતી સાહિત્ય: એક વિહંગાવલોકન. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંશોધન જર્નલ, 10(2), 45-60.
3. જોશી, ઉ. (1965). ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ. અમદાવાદ: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી.

4. નર્મદ, (1866). ગુજરાતી ભાષાનું ઉદ્ભવ અને વિકાસ. સુરત: નર્મદ સાહિત્ય મંદિર.
5. ભોજક, પી. (1985). ગુજરાતી નવલકથાનું અભ્યાસ. વડોદરા: યુનિવર્સિટી પ્રેસ
6. મહેતા, ર. (1978). ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય. મુંબઈ: ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
7. મુનિ, જન્મજયાનંદિ (1952). જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. રાજકોટ: જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન.
8. સંસ્કૃતિ અકાદમી (1988). જૈન સાહિત્યનું યોગદાન. સંસ્કૃતિ અકાદમી સંશોધન પત્ર શૃંખલા.